

ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВИХ КАНТОНІСТІВ У РЕФОРМАХ УРЯДУ МИКОЛИ І¹

THE INSTITUTE OF MILITARY CANTONISTS IN REFORMS OF THE GOVERNMENT OF NICHOLAS I

DOI: 10.58407/litopis.250604

© К. Ячменіхін, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Метою статті є аналіз еволюції інституту військових кантоністів у процесі реформування російської армії за часів Миколи І. Уряд, за рахунок скорочення фінансових витрат на їх утримання, змін у вікових категоріях, реформування структури військових підрозділів, зокрема й батальйонів військових кантоністів, намагався швидко оптимізувати структуру армії в цілому.

Методологією дослідження є загальнонаукові методи (генетичний, конкретно-історичний, статистичний, верифікація отриманих результатів, критичний аналіз джерел). **Наукова новизна роботи:** уперше здійснена спроба комплексного аналізу поставленої проблеми, розкриті методи реформування інституту військових кантоністів за правління Миколи І.

Висновки: під час правління Миколи І відбувається кардинальне реформування інституту військових кантоністів. Проводячи жорсткий курс на скорочення державних витрат, уряд поступово відмовився від виділення коштів на продовольство та обмундирування для дітей, які перебували в спеціальних навчальних закладах для кантоністів. Паралельно із цим змінювалися вікові межі окремих груп кантоністів, що призводило до скорочення термінів навчання в школах військового відомства. До кінця існування інституту військових кантоністів основна маса солдатських дітей, зарахованих до батальйонів та напівбатальйонів військових кантоністів, належать до розряду «рекрут із солдатських дітей», кількість яких постійно збільшується.

Ключові слова: військові кантоністи, Микола І, реформування армії, «рекрути із солдатських дітей», батальйони та ескадрони військових кантоністів, пахотні солдати.

The purpose of the publication is to analyse the evolution of the institution of military cantonists during the reform of the Russian army under Nicholas I. The government sought to quickly optimise the structure of the army as a whole by reducing the financial costs of maintaining them, changing age categories, and reforming the structure of military units, including battalions of military cantonists.

The research methodology consists of general scientific methods (genetic, concrete-historical, statistical methods, verification of the results obtained, critical analysis of sources).

Scientific novelty of the work: for the first time, an attempt was made to comprehensively analyse the problem, revealing methods of reforming the institution of military cantonists during the reign of Nicholas I.

Conclusions: during the reign of Nicholas I, the institution of military cadets underwent radical reform. Pursuing a strict policy of reducing government spending, the government gradually stopped allocating funds for food and clothing for children attending special educational institutions for cadets. At the same time, the age limits for certain groups of cantonists were changed, which led to a reduction in the length of training in military schools. By the end of the institution of military cadets, the majority of soldiers' children enrolled in battalions and half-battalions of military cadets were classified as "recruits from soldiers' children", whose numbers continued to grow over time.

¹ Стаття підготовлена в процесі виконання наукової теми «Держава, Церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер: 0124U003566.

Key words: *military cantonists, Nicholas I, army reform, “recruits from soldiers’ children”, battalions and squadrons of military cantonists, ploughing soldiers.*

Постановка проблеми: Як відомо, інститут військових кантоністів був сформований за часів Олександра І². Він продовжував існувати й за Миколи І, уряд якого провів цілу низку реформ армії взагалі та інституту військових кантоністів зокрема. В історіографії проблеми є багато лакун щодо цього питання. Можна згадати роботи М. Трофімчука³, О. Вигівської⁴, Б. Лугового⁵, в яких фрагментарно згадується функціонування інституту військових кантоністів, до того ж дуже обмеженій локації.

Джерельна база складається в основному з матеріалів деяких фондів Російського державного військово-історичного архіву та низки законодавчих і опублікованих джерел.

Метою роботи є фундаментальний аналіз різноманітних джерел та висвітлення основних етапів еволюції інституту військових кантоністів і причин його ліквідації у др. чверті XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Початок царювання Миколи І ознаменував новий етап в історії стану кантоністів. До початку др. чверті XIX ст. стало очевидним, що одне з головних завдань, які стояли перед кантоністами військових поселень – переведення останніх на самокомплектування, – не була вирішена. З іншого боку, держава не могла піти на скасування стану кантоністів, що мали велике значення для комплектування армії в межах рекрутської системи. Унаслідок цього уряд вимушений був стати на шлях реформування цього інституту як в округах військових поселень, так і у військових сирітських відділеннях, причому проводилося воно шляхом скорочення державних витрат на його утримання.

У 1826 – на поч. 1827 рр. була проведена реформа військових поселень, яка торкнулася й дітей військових поселенців⁶. Згідно з новим «Положенням», в округах військових поселень знищувалися навчальні підрозділи, які насправді не були стройовими одиницями. Замість них формувалися резервні батальйони та дивізії, які дійсно були стройовими підрозділами, оскільки в них, окрім дітей військових поселенців, служили й солдати стройової служби. Кантоністи старшого віку, що були зараховані в резервні підрозділи, продовжували жити у своїх батьків і проходили військове навчання в ротах та ескадронах свого полку. Крім того, вони продовжували відвідувати ротні та ескадронні школи до закінчення повного курсу навчання.

У резервні підрозділи кантоністи потрапляли по досягненню 16 років (для округів піхоти) та 17 років (для округів кавалерії) і залишалися в них протягом чотирьох років, після чого вони зараховувалися до діючих частин. Треба зауважити, що кантоністам старшого віку перебування в резервних підрозділах не рахувалося за дійсну військову службу.

Після введення в дію цих «Положень» одразу ж була досягнута їх основна мета – значно скорочення фінансові витрати. Від скасування 14 навчальних батальйонів та 20 навчальних дивізій щорічна економія казни складала дуже значну суму – 726 329 руб.⁷

Треба зауважити, що майже всі зміни щодо кантоністів, які відбувалися у військових поселеннях за Миколи І, були не стільки ініційовані імператором, скільки пропонувалися генералами, що командували поселеними військами. Так, наприклад, після інспекторського огляду командувачем четвертим резервним кавалерійським корпусом генерал-ад'ютантом М. Бороздіним округів другої уланської та другої кірасирської дивізій (Слобідсько-Українська губернія), генерал запропонував провести низку змін щодо кантоністів середнього віку: «1. Усіх кантоністів середнього віку казна не вдягає, покладаючи це на обов'язки батьків; 2. У школах навчати кантоністів тих родин, в яких є по три чи більше синів. 3. Іншим військовим поселенцям навчання дітей передати на їх власну волю»⁸.

Уряд не пішов на скорочення чисельності дітей військових поселенців, що навчалися. Одну з пропозицій М. Бороздіна було прийнято: відмінено забезпечення кантоністів середнього віку форменим одягом, оскільки ці заходи давали можливість економити значні

² Ячменіхін К. Військові кантоністи російської армії в першій чверті XIX ст. *Консенсус*. 2005. № 2. С. 101–111.

³ Трофімчук Т. Рекрутські набори з євреїв у батальйони військових кантоністів у російській армії XIX ст.: аналіз законодавчої бази. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: Вид-во РДТУ, 2011. Вип. 22. С. 162–164.

⁴ Вигівська О. Соціальні долі дітей-кантоністів на Волині першої чверті XIX ст. *Часопис української історії*. 2009. Вип. 18. С. 1–12.

⁵ Луговий Б. Система військової освіти і аспекти виховання кантоністів у Києво-Подольських військових поселеннях. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2018. Т. І. С. 117–161.

⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). Ф. 405. Оп. 1. Спр. 383. Арк. 360–381; Оп. 2. Спр. 1. Арк. 170–199 зв.

⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 1462. Арк. 52.

⁸ Там само. Спр. 144. Арк. 7. Тут і далі – переклад автора.

суми. Однак уряд зробив тільки пробний крок у цьому напрямку – він відмінив речове забезпечення для кантоністів середнього віку тільки в округах кавалерії з 1 січня 1828 р.⁹ (Херсонська та Слобідсько-Українська губ-ї). Із цього часу кантоністи середнього віку мали забезпечуватися форменим одягом своїми батьками або вихователями. Якщо батьки або родичі були не в змозі це зробити, запропоновано видавати для цього гроші із сум військових поселень.

Інші пропозиції, які майже повністю збігалися з пропозиціями генерала М. Бороздіна, були висунуті командувачем поселеним гренадерським корпусом (Новгородська губ.), генералом від інфантерії І. Шаховським, викладені ним у рапорті від 12 січня 1829 р. Крім пропозиції про скорочення чисельності учнів у ротних школах, командувач корпусу запропонував змінити вікові межі кантоністів: молодший вік – до 12 років, середній – 12–16, великий – 16–20 років. Навчання дітей військових поселенців пропонувалося починати не з 10, а з 12 років, при цьому наповнення ротних шкіл обмежувалося 25 учнями в кожній, що «було достатньо для поповнення з часом тих місць, в яких нижчим чинам необхідно знати грамоту»¹⁰.

Імператор погодився з цією пропозицією й у лютому 1829 р. були видані нові «Правила» для кантоністів військових поселень¹¹. Однак законодавець пішов далі тих пропозицій, які були зафіксовані в поданих генералами рапортах. Згідно з новим «Правилами» змінювалися вікові межі для кантоністів: молодший вік включав дітей до 14 років, середній – від 14 до 18 років, великий – від 18 до 20 років. Відповідно до цих змін змінювалися й інші старі правила. Тепер кантоністи залишалися біля своїх родин до 18 років, при цьому вони перебували в повному їх розпорядженні й не відволікалися від господарських занять ні за яких причин, окрім навчання «начал фронту».

По досягненню вісімнадцятирічного віку кантоністів, які були годні до стройової служби, направляли в резервні підрозділи, де вони перебували до 20 років. Вони перебували на казарменому положенні й навчалися первісних основ солдатської служби. По досягненню 20 років кантоністи розподілялися по-діючих батальйонах та ескадронах своїх полків рядовими, а ті з них, хто пройшов навчання в школах, ставали утер-офіцерами. Непридатних до стройової служби призначали на нестройові посади своїх полків.

З моменту прийняття нового «Положення» казенне обмундирування видавалося кантоністам тільки з 18 років. До цього віку вони мали забезпечуватися форменим одягом своїми батьками або родичами. У кантоністів, які не були в резервних підрозділах, весь казенний одяг забирався і зберігався в цейхгаузі й видавався тільки під час інспекторських оглядів. Для підлітків з бідних родин, як правило, видавалося казенне обмундирування. Реалізація цієї частини «Положення» давала економію казні в розмірі 1 077 928 руб. 58 коп. на рік¹².

Крім того, 1825 р. імператор затвердив положення, згідно з яким солдати діючих та резервних підрозділів, що виійшли у відставку, могли із собою на батьківщину взяти тільки тих синів, яким не було ще восьми років, а потім вони зачислялися в батальйони військових кантоністів за місцем проживання (з 1826 р. відділення кантоністів поза межами округів військових поселень стали називатися батальйонами, напівбатальйонами та ротами військових кантоністів)¹³. Кантоністи старшого віку залишалися в округах поселень під патронажем родичів, а потім вступали на поповнення діючих та резервних підрозділів.

Отже, у ході розвитку поселеної системи військ змінювався правовий статус кантоністів. Неодноразово, наприклад, змінювалися їхні вікові параметри, що призводило до скорочення термінів навчання в школах. Спостерігається поступова відмова держави від забезпечення частини кантоністів продовольством та форменим одягом. Усе це здійснювалося з однією метою – якомога більше наблизити їх до роботи в домашньому господарстві, незважаючи на шкоду в підготовці до майбутньої військової служби. Однак кантоністи, як і раніше, вважалися власністю держави у вигляді армійського резерву, права ж батьків та родичів у цій сфері були дуже обмежені.

У кантоністах військових поселень уряд убачав не тільки майбутніх солдат, але й категорію поселенців, що була зв'язком між поселеною та діючою частинами полків. Реформи 1826–1829 рр. щодо утримання та навчання кантоністів свідчать, на наш погляд, що уряд Миколи I розглядав поселену частину округів не як боєздатну одиницю, а як господарчий механізм, покликаний передовсім скоротити витрати на утримання армії.

У серпні 1827 р. був затверджений статут рекрутської повинності та військової служби євреїв. У преамбулі цього закону відмічалось, що «справедливо, щоб рекрутська повин-

⁹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 363.

¹⁰ Там само. Спр. 1452. Арк. 15.

¹¹ Там само. Арк. 21–26 зв.

¹² Там само. Спр. 1462. Арк. 55 зв.

¹³ Там само. Спр. 1452. Арк. 11.

ність для полегшення нашим вірогідним зрівняна була для всіх синів, на коїх ця повинність лежить»¹⁴. Грошовий збір, замість виконання загальної рекрутської повинності, що платили до цього євреї, відмінявся. Отже, держава, відчуючи недостатність в рекрутах і намагаючись поповнити їх різноманітними засобами, вважала, що треба поставити «під рушницю і деяких іногородців». Нести рекрутську повинність євреї мали «на рівні з іншими підданими того ж стану, виконувати повинність мали натурою»¹⁵.

Громади євреїв при рекрутських наборах мали надавати молодих людей віком від 12 до 25 років. При «обстеженні» євреїв віком 12–18 років необхідно було, щоб вони були здорові та не мали фізичних недоліків. Малолітніх євреїв до 18 років повинні були зараховувати на військову службу без прийняття присяги, яку вони приймали при першій можливості після зарахування на військову службу. Вони мали бути відправлені в найближчі навчальні заклади для кантоністів, де перебували до 18 років, після чого направлялися у військові частини рядовими.

Перетворення, що проводилися на початку др. чверті XIX ст., торкнулися також і солдатських дітей, зарахованих до батальйонів військових кантоністів. У грудні 1828 р. були змінені правила відносно прийому їх у призначені для них військово-навчальні заклади¹⁶. Діти, чиї батьки проживали в сільській місцевості, могли залишатися біля них до 18-річного віку. Солдатські діти, що мешкали в містах, залишалися біля батьків до 16 років, а ті, хто перебував при своїх батьках, що служили в армії, – до 14 років. По досягненню вищевказаних вікових меж усі вони направлялися в ті батальйони військових кантоністів, до яких були приписані. Усі діти мали отримувати продовольчий пайок до 7 років, після чого ніякого утримання від казни їм не надавалося. Винятком були діти, які не мали батьків або чиї батьки служили в армії. Казенне утримання вони отримували до моменту їх відправлення в батальйони військових кантоністів.

Відміна продовольчого утримання кантоністів із семи років і речового довольства з 10 років дітям, які залишалися біля батьків та родичів, давало державні казни економію 5 808 790 руб. одночасно¹⁷. Крім того, для деякого ослаблення негативних наслідків закону про належність солдатських дітей військовому відомству, уряд почав робити з нього деякі винятки. У грудні 1828 р. було дозволено одного із синів-кантоністів віддавати відставним нижчим чинам, що отримали на війні тяжке поранення, яке не давало їм змоги зайнятися «господарчою роботою»¹⁸. Діти, які були віддані їм, виключалися з військового відомства, однак сини цих дітей, якщо такі були, належали зарахуванню до найближчого батальйону військових кантоністів.

Переломним моментом в історії інституту військових кантоністів російської армії стала перша половина 30-х рр. XIX ст. 1831 р. в новгородських військових поселеннях спалахнуло потужне повстання, а наступного року почалася корінна реорганізація управління збройних сил країни. Усе це не могло не відбитися на функціонуванні військових поселень. У тому ж 1831 р. була розпочата перебудова округів поселень гренадерського корпусу (Новгородська губ.), які були перетворені в округи пахотних солдат. У свою чергу вона не могла не зачепити й таку категорію військових поселенців, як кантоністи. При чому треба відмітити, що у своїх діях влада була не завжди послідовна.

Перша істотна зміна, що зачіпала правове положення кантоністів поселеного гренадерського корпусу, відбулася в указі від 5 вересня 1831 р.¹⁹ Згідно з новими правилами, дітей військових поселенців чоловічої статі не зараховували до кантоністів. Жити тепер вони повинні були у своїх родин, а на військову службу поступали по черзі на загальних правилах рекрутських наборів у полки поза межами округів військових поселень. Однак це положення діяло недовго. Уже 8 листопада була прийнята нова постанова щодо функціонування округів колишнього гренадерського корпусу²⁰. Відповідно до цього положення, дітей чоловічої статі, що проживали в округах пахотних солдат, тепер називали «малолітками» пахотних солдат (до 20 років). Проживали вони у своїх сім'ях або в родичів, а по досягненню вказаного віку мали поступити на службу в резервні батальйони поза межами округів поселення. Від служби в армії в кожній родині звільнявся один із синів за вибором батька, який мав успадкувати його господарство.

Крім того, в округах пахотних солдат були ліквідовані ротні школи. Передбачалося, що після перебудови округів в окремих селах мали відкритися волосні школи, в яких пахотні солдати могли навчати своїх синів за власним бажанням. Також було відмінено за-

¹⁴ Повний звід законів Російської імперії (далі – ПЗЗ). Т. 2. № 1329.

¹⁵ Там само. № 1330.

¹⁶ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 537. Арк. 192–195.

¹⁷ Там само. Спр. 1990. Арк. 11.

¹⁸ Там само. Спр. 9610. Арк. 4 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 2221. Арк. 108–110 зв.

²⁰ Там само. Арк. 136–195 зв.

безпечення кантоністів старшого віку форменим одягом. Реалізація цих заходів дала економію по кожному округу в розмірі 41914 руб. щорічно²¹.

Проте, і цим правилам не судилося бути втіленими в життя. 25 березня 1832 р. було прийняте нове положення «Про перетворення округів пахотних солдат»²². Відтепер усі діти пахотних солдат, що йменувалися малолітками, мали назавжди залишатися у своїх родинах. Вони звільнялися від служби, якій вони підлягали згідно з указом від 8 листопада 1831 р., і з цього моменту пахотні солдати мали давати рекрутів у військо за загальними правилами про рекрутську повинність. Пахотні солдати, що мали дітей чоловічої статі з п'ятнадцятирічного їх віку аж до одруження або спадку господарства, замість служби, яку вони особисто мали нести у званні кантоністів, мали платити поверх оброку по 5 руб. за кожного сина щорічно.

Однак вищевказані правила розповсюджувалися лише на дітей пахотних солдат з корінних жителів. Крім них, у колишніх військових поселеннях гренадерського корпусу були також і діти пахотних солдат не з корінних жителів. Згідно з указом від 25 березня 1832 р., їх діти чоловічої статі, яким не було 14 років, залишалися у своїх родинах, а у віці від 14 до 18 років відправлялися в Новгородський напівбатальйон військових кантоністів, а по досягненню 18 років розподілялися на службу в армії.

Окрім вищевказаних категорій дітей чоловічої статі, в округах пахотних солдат перебували на вихованні в поселенців-хазяїв на 1 грудня 1831 р. 3328 кантоністів з батальйонів та напівбатальйонів військових кантоністів. Щодо них було видано окремі правила, згідно з якими таких кантоністів не вважали малолітками пахотних солдатів і продовжували «числити кантоністами на загальних правилах і вести щодо них особливий підрахунок»²³. Також, як і для дітей пахотних солдат, для них відмінялось обов'язкове навчання в школах і освіту вони могли отримати за бажанням своїх вихователів. Якщо хто-небудь із них був усиновлений з наступним спадком господарства, то таких дітей виключали зі списку кантоністів і вони йменувалися «малолітками пахотних солдат».

Хоча такі зміни не зачіпали військове поселення кавалерії (Слобідсько-Українська та Херсонська губ-ї), уже на початку 1833 р. вони були значно реформовані. Згідно з новими правилами, «дітей військових поселенців, які вважалися військовими кантоністами, із цього часу перестали вважати такими»²⁴. Тепер вони, як і їхні батьки, мали йменуватися військовими поселенцями і вже не відривалися від своїх сімей. Вони надавали рекрутів до армії на загальних правилах. Через деякий час відповідно до указу імператора було оголошено: «...в округах військового поселення кавалерії набирати щорічно рекрутів на взірєць малоросійських козаків по п'ять чоловік з тисячі, починаючи з 1835 р.»²⁵. Військовим поселенцям, які вступали на службу за рекрутським набором, треба було служити 15 років у діючих військах і 5 років – у резервних, після чого вони мали відправлятися в безстрокову відпустку.

Після реформування військових поселень, до категорії кантоністів належали тільки діти нижніх чинів, а також солдатів із діючих ескадронів. Їх чисельність щодо загальної маси населення округів військових поселень була незначною і, за нашими даними, не перевищувала 1%²⁶.

Було дозволено військовим поселенцям і пахотним солдатам брати малолітніх кантоністів з батальйонів у свої сім'ї для утримання та виховання. Насамперед це робилося для того, щоб зміцнювати їх господарство робочими руками. Дуже часто вони ставали нащадками поселенців-хазяїв і пахотних солдат. Траплялися випадки, коли вдови військових поселенців виходили заміж за кантоністів, які були значно молодші за них. Це робилося в основному для того, щоб зберегти господарчу одиницю²⁷.

Так закінчив існування інститут кантоністів військових поселень, який нараховував на момент свого реформування 139 538 дітей різного віку. Повинність поселенців-хазяїв щодо забезпечення військ продовольством і стрійовим складом була замінена оброком, а також рекрутською та постійною повинністю на загальних правилах. Округи військових поселень продовжували підпорядковуватися військовому відомству, а їхні жителі чоловічої статі належали до підлеглих військової юрисдикції.

Не обійшла реформа стороною також солдатських дітей, що були зараховані до батальйонів військових кантоністів. На початку 1835 р. було прийнято нове «Положення»,

²¹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 3661. Арк. 21.

²² Там само. Арк. 130–144 зв.

²³ Там само. Спр. 3674. Арк. 7–8 зв.

²⁴ Там само. Спр. 8247. Арк. 2.

²⁵ Там само. Спр. 10388. Арк. 33.

²⁶ Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернівці: Сіверянська думка, 2006. С. 232.

²⁷ РДВІА. Ф. 405. Оп. 4. Спр. 5471. Арк. 22.

згідно з яким були внесені корінні зміни в законодавство щодо останніх²⁸. Відповідно до нових правил усі солдатські діти, які на підставі указу від 6 грудня 1828 р. залишалися біля своїх родин чи родичів у містах до 16 років і селах до 18 років, залишалися біля них за їхнім бажанням до 20-річного віку. Цим солдатським синам передбачалося давати половинну дачу провіанту до семи років, після чого ніякого казенного забезпечення вже не було. Тих солдатських синів, яких родичі не бажали або не могли утримувати, мали без обмеження приймати в батальйони військових кантоністів. Із цього часу солдатські діти по досягненню ними 20-річного віку не направлялися в батальйони та напівбатальйони військових кантоністів, до яких вони були приписані, а мали бути відправлені на дійсну службу. Направлялися вони в батальйони по досягненню ними чотирнадцятирічного віку, до цього моменту вони отримували провіант до семи років половинним, а до 14 років – повним пайком. Реалізація цього «Положення» давала економію в розмірі 633 014 руб.²⁹

Наведена вище норма, яка дозволяла кантоністам бути біля своїх сімей до 20-річного віку, була, на перший погляд, не скоординованою, але мала по суті велике значення. Залишення солдатських дітей біля родичів до призовного віку, тобто до 20 років, щоб потім направляти їх прямо у військо, доводить, на наш погляд, що 1835 р. уряд остаточно відмовився від збільшення військово-навчальних закладів для кантоністів пропорційно збільшенню загальної кількості солдатських дітей.

У такий спосіб була зароджена категорія «рекрут із солдатських дітей». Чому вони не були названі просто рекрутами або кантоністами? Причина, напевно, криється в бажанні уряду самою назвою підкреслити те, що вони являють собою щось особливе в порівнянні з кожною із згаданих груп. Дійсно, ці солдатські сини не були рекрутами в загальноприйнятому сенсі цього слова. Для цієї категорії населення військова служба була обов'язковою по досягненню призовного віку. З іншого боку, вони вже не були кантоністами в тому сенсі, що поступали на службу, обминаючи спеціальні навчальні заклади та підрозділи. Це були рекрути не навчені, однак рекрути саме із солдатських дітей.

Протягом згаданого нами періоду чисельність військових кантоністів російської армії продовжувала постійно збільшуватися. За даними В. Щепетильникова, у 1832 р. в батальйонах та напівбатальйонах військових кантоністів їх чисельність складала 179 970, а з тими, хто перебував у військових поселеннях, – 297 032 чоловік, у 1836 р. – приписаних до батальйонів військових кантоністів збільшилася до 279 312 осіб³⁰. За нашими даними, у 1832 р. всіх кантоністів у російській армії налічувалося 317 558 осіб (200 616 – у батальйонах військових кантоністів, 117 042 – у військових поселеннях), а до 1836 р. кількість солдатських дітей, приписаних до батальйонів військових кантоністів, збільшилася до 279 312 осіб³¹. Розбіжність у кількості приписаних до батальйонів військових кантоністів солдатських дітей на 1832 р. відбулася у зв'язку із застосуванням різних методів підрахунку підлітків, що перебували при своїх батьках, які служили в армії.

У такому вигляді інститут військових кантоністів (солдатських дітей) проіснував до початку царювання Олександра II. Переживши катастрофу Кримської війни і приступаючи до широкомасштабного реформування соціально-економічних відносин у країні, зокрема й у галузі формування армії нового зразка, самодержавство почало підготовку реформ з проведення найменш болісної для себе акції. 1856 р. був виданий указ про скасування стану кантоністів, і 378 тис. солдатських дітей було виключено з військового відомства та зараховано у «вільні податкові стани»³². Отже, можна стверджувати, що цей крок уряду був одним із перших у підготовці підґрунтя для реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Висновки. Підбиваючи підсумки процесу зародження та розвитку стану солдатських дітей, потрібно перш за все підкреслити, що в півторавіковій історії військових кантоністів російської армії чітко окреслюється низка періодів, для яких характерною є зміна завдань, які ставилися перед цим інститутом самодержавства. Перший період, що включав у себе майже все XVIII ст., є часом, коли складався інститут військових кантоністів, коли уряд ще чітко не уявляв завдань, що стояли перед ним. Протягом другого періоду – з поч. XIX ст. до 1817 р. – остаточно формується правове становище кантоністів, чітко визначаються ті категорії населення, які стали належати до стану солдатських дітей. У цей час держава визнає військових кантоністів одним із основних джерел поповнення армії на рівні з рекрутами. Виходячи з цього, уряд уживає заходи для збільшення чисельності кантоністів не лише за рахунок включення до цього стану інших категорій залежного населення країни, але й шляхом відкриття доступу до нього вільних людей. Третій пе-

²⁸ РДВІА. Ф. 405. Оп. 2. Спр. 12475. Арк. 1–3.

²⁹ Там само. Арк. 34.

³⁰ Щепетильников В. Комплектование войск в царствование императора Николая I. Столетие военного министерства 1802–1902 гг. Санкт-Петербург, 1907. Т. 4. Ч. 2. Кн. 1. С. 51.

³¹ РДВІА. Ф. 405. Оп. 5. Спр. 737. Арк. 280.

³² ПЗЗ – II. Т. 31. № 30877.

ріод – з 1817 р. по 1826 р. – час «розквіту» інституту військових кантоністів: була введена система військових поселень, і саме солдатські діти мали вирішити одне з головних завдань реформи – переведення армії на самокомплектування. Поряд із цим вносяться деякі зміни у становище солдатських дітей, приписаних до військово-сирітських відділень. У кінці цього періоду управління всіма кантоністами російської армії було зосереджено в одних руках – у головного над військовими поселенцями начальника (О. Аракчєєва). Четвертий період (середина 1820–1830-х рр.) є часом кардинального реформування інституту військових кантоністів. Проводячи жорсткий курс на скорочення державних витрат, уряд поступово відмовляється від виділення коштів на продовольство та формений одяг для дітей, які ще не перебувають у спеціальних навчальних закладах для кантоністів. Паралельно із цим проводиться зміна вікових меж окремих груп кантоністів, що призводить до скорочення термінів навчання у школах військового відомства. У кінці періоду інститут військових поселень було майже знищено, а основна маса солдатських дітей, що приймалася в батальйони та напівбатальйони військових кантоністів, потрапляє в розряд «рекрут із солдатських дітей». П'ятий період (сер. 1830-х – 1850-ті рр.) характеризується остаточним формуванням цього інституту. Він уже не підлягає радикальним змінам і зростає тільки чисельно. Отже, утопічна ідея відмовитися від рекрутських наборів і перевести армію на самокомплектування зазнала повного провалу.

References

- Luhovyi, B. (2018). Systema viiskovoi osvity i aspekty vykhovannia kantonistiv u Kyievo-Podolskykh viiskovykh poselenniakh [The system of military education and aspects of cantonist upbringing in the Kyiv-Podolsk military settlements]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka – Scientific notes of Ternopil V. Hnatiuk national pedagogical university*, 1, P. 117–161.
- Shchepetylnykov, V. (1907). Komplektovanye voysv v tsarstvovaknye ymperatora Nykolaia I [Recruitment of troops during the reign of emperor Nicholas I]. Saint Petersburg, Russia.
- Trofimchuk, T. (2011). Rekrutski nabory z yevreiv u bataliony viiskovykh kantonistiv u rosiiskii armii XIX st.: analiz zakonodavchoi bazy [Recruitment of Jews into battalions of military cantonists in the Russian army of the 19th c.: analysis of the legislative framework] *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii – Current issues in national and world history*, 22, P. 162–164.
- Vyhivska, O. (2009). Sotsialni doli ditei-kantonistiv na Volyni pershoi chverti XIX st. [Social fates of cantonist children in Volyn in the first quarter of the 19th c.]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian history*, 18, P. 1–12.
- Yachmenikhin, K. (2005). Viiskovi kantonisty rosiiskoi armii v pershii chverti XIX st. [Military cantonists of the Russian army in the first quarter of the 19th c.]. *Konsensus – Consensus*, 2, P. 101–111.
- Yachmenykhyn, K. (2006). Armia y reformy: voennye poseleniya v polytyke rossiyskoho samodержavstva [The Army and reforms: military settlements in the politics of Russian autocracy]. Chernihiv, Ukraine.

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – doctor of historical sciences, professor, head of the department of world history and international relations, T. Shevchenko national university «Chernihiv college» (53 Hetmana Polubotka str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kostas48@ukr.net

Дата подання: 24 серпня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 29 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ячменіхін, К. Інститут військових кантоністів у реформах уряду Миколи І. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.250604.

Цитування за стандартом APA

Yachmenikhin, K. (2025). Instytut viiskovykh kantonistiv u reformakh uriadu Mykoly I [The Institute of military cantonists in reforms of the government of Nicholas I]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 P. 37–43. DOI: 10.58407/litopis.250604.

